

Szabó-Reznek Eszter

Vizuális emlékezettörténetek a Petőfi-évből

„Oh szabadság, hadd n / Oly sokáig vártu”

Petőfi *A szabadsághoz* című versének két befejezetlen sorát állványról festi fel egy nő a fehér falra. Ezt a fényképet februárban láttam a Mai Manó Ház Berekméri Zoltán fotográfus születési centenáriumára rendezett kiállítasan.¹ Talán a töredezettség, talán a falra írás gesztusa mögött álló kimondási, emlékezési és újraértelmezési szándék miatt ez a két roncsolt sor keretezte számomra a 2023-as Petőfi-évet. Ott is a költő emlékezetére bukkanunk, ahol nem számítunk rá. Egyévnnyi véletlen és tudatos rábukkanásaimat összegezve utólag két minta rajzolódik ki: a számomra érdekes események a kultuszra és az emlékezetre reflektáltak, kritikusan tekintettek, emellett elsősorban a vizuális művészetek köréből kerültek ki. Az év írásos lenyomatait, tudományos eredményeit, tanulmányok és kötetek sorának alapos számbavételét megtette ugyanebben a lapszámban Radnai Dániel és Owaimer Oliver. Vizuális megjelenítésekre fókuszáló esszémet főként a kultusz- és társadalomtörténeti belátások határozzák meg, mindeközben a válogatás legalább ennyire tüköri személyes érdeklődésemet is.

Petőfi kulturális és politikai kisajátíthatóságát nem kell bizonyítani.

„Petőfit mindenki: minden ember, minden intézmény, minden mozgalom magáénak ismeri és magáénak vallja. [...] Amióta Petőfi meghalt, s személyes életléből és irodalmi működéséből a nemzeti mitológia legszebb és leglátványosabb alakja nőtt ki, minden politikai rendszer és minden politikai mozgalom használja a nevét, s az ő nevével igazolja törekvéseit: Petőfi a magyar politizálás karizmatikus védőszentje, őrzőangyala”

– írja Margócsy István *Jöjjön el a te országod...* című szöveggyűjteményének előszavában.² Jellemző a Petőfi halála után azonnal kiépülő kultuszra, majd az 1874-es Petőfi-díszkiadásra is, hogy megszelídített, letisztított képet kívánt olvasói elé tárni,

1 Berekméri Zoltán a Petőfi Irodalmi Múzeum műtárgyfotósa volt 1958 és 1978 és között, az említett fénykép a Károlyi-palotában megnyitott első, 1959-es Petőfi-kiállítás installálásakor készült.

2 *Jöjjön el a te országod...: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, szerk., MARGÓCSY István, Bp., Szabad Tér, 1988, 3.

annak árán is, hogy az életműből számúzta az olyan elemeket, amelyek kilógtak a kívánt olvasatból (mint például a „népies túlkapásokat”, a politikai és filozófiai műveket vagy éppen a *Tigris és hiénát*). Mindeközben a kultusz nagyjából ugyaninnen számítható kapitalizálódása kívánatos termékévé tett mindent, amelyen a Petőfi név vagy a költő arcképe megjelent; a tendenciózus és szelektív olvasatok sokasága mindenki számára elérhető kulturális és politikai hőst teremtett.

Az Open Society Archives *Petőfi minden időben* című kiállítása az életmű helyett a költő emlékeztörténetét járta körbe, Petőfi 1942 és 1956 közötti politikai kultuszára irányítva a figyelmet. Ez a másfél évtizednyi szűk, de politikai eseményekben sűrű intervallum magába foglalja a Horthy-korszak végét, a második világháborút, a nyilaskorszakot és a kommunista hatalomátvételt – vagyis több olyan rezsimváltást, amelyek rendre felvették a Petőfi-emlékezet fonalát, és a költő arcát saját rendszerükhöz igazítva tűzték zászlajukra, hogy végül Petőfi egy újabb forradalom, 1956 jelképévé is váljon. Az OSA emlékeztörténeti kiállításához *Petőfi délibábok* címmel rendezvénysorozat társult, amely a Petőfi-emlékezet irodalomtörténeti, színházi, zenei és filmes aspektusait fejtette fel. A Nemzeti Filmintézet huszonnégy Petőfihez vagy a '48-as forradalom feldolgozásához kapcsolódó filmlistát állított össze a bicentenáriumi évre. A budapesti Toldi mozi ebből négyet – köztük az 1953-as *Föltámadott a tengert* – tűzött műsorra. A Petőfi-filmekről szóló beszélgetésben (amely szintén az OSA rendezvénysorozatának része volt) az elvárásoknak és ideológiáknak megfelelő elbeszélés filmes lehetőségei is előkerültek. Több évfordulóhoz is készült film, elsőként a költő születésének centenáriumára a *Petőfi* című életrajzi film, amelynek ma létező kópiája nem ismert, de Sulyok Bernadett muzeológus felvázolta mindazt, amit a sajtóból és a korabeli dokumentumokból tudni lehet a film elkészültéről, a pénzhiány okozta nehézségekről, a cenzúra általi fogadtatásról és arról a központi kérdéstről, hogy egy forradalmár republikánusról hogyan lehet filmet csinálni a Horthy-korszakban. A beszélgetésben a ma már kevésbé ismert, de a korban népszerű versfilm műfaji sajátosságairól is szó esett: a *Petőfi* a mozgóképet és az állóképet ötvözte dokumentumokkal, élőképekkel; emellett Petőfi-versek és korabeli festmények megfilmesítései gazdagították az életrajz elbeszélését.

A grandiózus, a világszabadság eszmei győzelmét és az internacionalista baloldal mitológiáját megrajzoló *Föltámadott a tenger* című film 1949-től, négy éven át készült. Az életrajzi elbeszélés aktuálpolitikai vonatkozásaival ebben az esetben sem volt könnyű dolga az alkotóknak (a forgatókönyvet Illyés Gyula írta). Árnyalniuk kellett az oroszok forradalomban betöltött szerepét; a világszabadság eszméjét képviselő – az igazi államférfi típusának megfelelően némileg öregbített – Petőfi pedig nem hal meg a film végén, hanem Bemmel együtt egy nemzetközi sereg élére áll (az alkotás így a végzetes csata előtt zárul).

Kontrasztként mutatta fel Gelencsér Gábor filmtörténész Lányi András *Segesvár* című filmjét (1974), amely Petőfi ideológiai kisajátítását szatíráként mutatja be. A kísérletező műhelyként ismert Balázs Béla Stúdióban készült alkotás filmnyelvileg is utal a manipulációra, a valóságprezentációk torz voltára. A *Segesvár* két

testvéréről szól, akik arról vitatkoznak, hogy melyikük birtokán nyugszik Petőfi, hol van az emlékezet igazi helye; azaz hol kell koszorúzni és hangzatos beszédeket mondani. S bár mindketten ki akarják sajátítani Petőfit, amikor a pesti egyetemről megérkezik egy antropológus professzor, hogy feltárja a tömegsírokat és azonosítsa a költő maradványait, a két testvér egyesült erővel úzi el őt – mivel a kultusz számára kedvezőbb a bizonytalanság. Lányi alkotása Petőfi képi reprezentációinak bevégezésével, a csatatér rekonstrukciójának gesztusával és az *Egy gondolat bánt engemet* patetikus, ájulásban végződő szavalásával mutat rá a kultusz működésére. A *Segesvárbán* a költő is feltűnik néha, de észrevétlen marad, emlékezete kitakarja őt, a film végén pedig visszatér a sírba.

A lokális emlékezetre reflektál, egyben Dávid Gyula és Mikó Imre ma is meghatározó Petőfi-könyvét³ árnyalja, aktualizálja Maksay Ágnes és László Loránd *„Hallgass zúgó szél, hadd beszéljek én...” – Petőfi Erdélyben* című dokumentumfilmje, amely a BBC-s ismeretterjesztő filmek stílusában egy kutatót helyez főszerepbe. T. Szabó Levente szakmai alaposággal és lendületesen kalauzol végig Erdély Petőfi által is bejárt helyszínein. Noha a szigorú területi korlátok miatt ezeknek csak egy részét látjuk, a film összetett képet tár nézői elé az erdélyi utak életrajzi vonatkozásairól, az itt keletkező, az életműben is kiemelkedő helyet elfoglaló versekről, az Arannyal való íróbarátságról, a modern értelmiségi szerepköréről vagy arról az új, polgári családmodellről, amit a Szendrey Júliával való házasságban élt meg a költő. T. Szabó Levente fő szövegét Szilágyi Márton, Vaderna Gábor és Szabó Attila megszólalásai egészítik ki, továbbá helytörténészek mesélnek az egyes városok Petőfi-emlékezetéről. Utóbbiak fontos adalékok, hiszen ezen keresztül tudjuk megérteni a mai erdélyi Petőfi-kultuszt és a költő Erdélyhez való viszonyát. A kultikus megszólalások a filmben finom kritikai reflexióval egészülnek ki. Az alkotás egyik nagy erényét abban látom, hogy a szakma jelenlegi eredményei, melyek időnként felülírják a lokális kultuszokban tényként kezelt adatokat, T. Szabó Leventétől érzékenyen, nem előíróan hangoznak el, és a tudományos kutatás tétjének felmutatása mellett a helyi emlékezet létjogosultságát is meghagyják. Hasonlóan fontosnak tartom, hogy a címében a Koltón írt *Erdélyben* versszövegét megidéző dokumentumfilm sikeresen kikerülte azokat a hibákat, amelyekre a téma és a forgatási helyszín hosszú ideje predesztinálta a hasonló vállalkozásokat. Egzotizáló vágóképek, patetikus szavalatok és történelmi újrarájátszások helyett a narrációt illusztráló animációkkal és látványos drónfelvételekkel találkozunk. Az időnként fel-felbukkanó szavaltat is megfér a filmben, mert mindeközben a társadalomtörténeti kontextus meggyőzően kimunkált, a Petőfi-értelmezés kurrens. Azt hiszem, a dokumentumfilm nyomán nemcsak Petőfi Erdély-képe és az erdélyi Petőfi-kép válik árnyaltabbá, hanem kevésbé orientalizáló Erdély-képet is kapunk.

Apropó, helyi kultuszok. Tavaly év végén robbant ki a sepsiszentgyörgyi Petőfi-szobor körüli vita, amelyben szépen rétegződnek olyan tényezők, mint a helyi emlékezet alakításának, a megemlékezési terek létrehozásának igénye, politikai kisajátíthatósága, a vizuális nevelés jelenlegi állapota, valamint képelméleti kérdések.

3 DÁVID Gyula, MIKÓ Imre, *Petőfi Erdélyben*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1997.

A történet röviden a következő: alapítványi kezdeményezésre, az önkormányzat által biztosított anyagi háttérrel pályázatot írtak ki egy egészalakos Petőfi-szoborra. A szakmai zsűri által kiválasztott pályamű közfelháborodást váltott ki, a törekeny alkatú, kezében (lúd)tollat tartó figura inkább tűnik hétköznapi, mint hősiességű; a nyilvános reakciók a magasztosságot, harciasságot és a fennkölséget hiányolták a szobortervből. Egy sor huzavona után végül a nyertes pályamű kisebb változtatására kérték a szobrászt, Gergely Zoltánt. A *Transtelex* portál *Dialóg* sorozatában beszélgetést kezdeményezett az esetről; meghívta Bartha József vizuális művészt, Kispál Ágnes-Evelin vizuális művészt, a sepsiszentgyörgyi MAGMA Kortárs Művészeti Kiállítótér alapítóját, Antal Árpád polgármestert és Székely Sebestyén György művészettörténészt.⁴ A beszélgetésből két nézőpontot érdemes kiemelni, amely a közösségi emlékezethez köthető. Sepsiszentgyörgyöt útközben, Székelykeresztúrra menet érintette Petőfi, ahogyan azt egy Szendrey Júliának címzett levelében is említ. Mindez elégséges indok ahhoz, hogy Petőfi a helyi közösségi emlékezet részévé váljon. A szoborállítás a kisajátítás és a helyi kultusz sajátos ötvözet, ám – ahogy a beszélgetésből is kiderül – a jelenségnek mélyebb okai is vannak: a '89 előtti tiltások traumájának kompenzálása és szimbolikus tér(vissza)foglalásának igénye (néhány éve már Petőfi utca is van a városban). Az emlékműállításnak ez a formája, ahogyan Székely Sebestyén fogalmaz, „invazív, nehéz megszabadulni tőle”, ami találó megfogalmazás a köztéri vizuális szennyezés és az átgondolatlan szoborállítások fénykorában. Ami az emlékezetpolitikán túl szorosabban kapcsolódik Petőfihez, az éppen a közvélemény által felvetett probléma: nevezetesen, hogy a Petőfi-ábrázolás túl hétköznapi, nem elég magasztos, és még bajsza sincs! De mihez képest nem magasztos?

A kérdés egyben képelméleti probléma is; Bódi Katalin például így fogalmaz a témában *Petőfi és a hiteles kép* címmel az *ÉS*-ben megjelent írásában: „[A]z utókor számára köztudott, hogy arcképét egy dagerrotípiára is rögzítette az 1840-es években, amely azonban csak 1868-ban került elő Szendrey Júlia hagyatékából, vagyis a szabadságharc bukása utáni ábrázolások mindenekelőtt a festészeti hagyományra, illetve az emlékezés személyes gyakorlatára alapoztak.”⁵ A rekonstruálhatatlanul megrongálódott dagerrotípiára helyett így az idealizált festészeti ábrázolásból építkezett tovább a Petőfi-kép. A szentgyörgyi szoborterven ábrázolt alak ezzel a Petőfi-képpel szemben válna kánonsértővé.

Festett, esetenként csupán feltételezett Petőfi-arcképek sorakoznak a Petőfi Irodalmi Múzeum új állandó, *Költő lenni vagy nem lenni* című Petőfi-kiállításának bevezető termében is. A képek alatt láthatók a költő személyes tulajdonai: pipája, kocsonyástálja – biografikus tárgyak, amelyek tulajdonosuk személyének köszönhetően relikviává váltak, majd muzealizálódtak. Ezeket az eredetileg tömeggyártott tárgyakat „nem fizikai-anyagi jellegzetességeik teszik biografikussá,

⁴ A beszélgetésről készült felvétel itt tekinthető meg: <https://www.facebook.com/transtelex.ro/videos/857945565315380/>.

⁵ BÓDI Katalin, *Petőfi és a hiteles kép*, *Élet és Irodalom*, 2023. jan. 13. <https://www.es.hu/cikk/2023-01-13/bodi-katalin/petofi-sandor-es-a-hiteles-kep.html>.

tehát életrajziva, hanem azok a jelentések, amelyeket e tárgyakhoz mint jelentős személyes tulajdonokhoz társítunk”,⁶ idézem egy másik bicentenáriumhoz, az Arany Jánoséhoz kapcsolódó kötetből, *Az Arany család tárgyaiból* Török Zsuzsa bevezetőjét. A kiállítás több termében is találunk Petőfihez vagy a költő köréhez tartozó tárgyakat: a szociális hálót megrajzoló *Kötelék* vagy az *Otthon* elnevezésűben ezek néha szó szerint relikviává válnak: Szendrey jegygyűrűje ereklyetartóban látható.

A jelenlegi kiállítás közvetlen elődje, a „*Ki vagyok én? Nem mondom meg...*” az irodalomtudományos szakirodalomban megjelenő társadalomtörténeti fordulatból nőtt ki, és a költőt mint társadalmi jelenséget helyezte fókuszába. Az új tárlat még inkább kinyitja ezt a kontextust. Minden teremben találunk – rengeteg versrészlet mellett – képzőművészeti alkotásokat, elsősorban festményeket, aminek köszönhetően a kor vizuális közegére is rálátunk. Különösen a *Róma* és a *Rémek* nevű termekben egészítik ki egymást az Alföld írott és festett ábrázolásai, a sírköltészet, az idill, a tragédia és a festészet apokaliptikus víziói. A kortárs muzeológia eszköztára, híven a PIM hagyományaihoz, ezúttal is része a kiállításnak. A Petőfi által meglátogatott/lakott városokról készült infografika – amelyen az adott városok az ott írt versek számával válnak hálózatban is ábrázolhatóvá – visszaköszön a *Petőfi Erdélyben* című dokumentumfilmben is. A nagy méretű digitális mozaik, amely Petőfi-ábrázolások puzzle-szerű variálását teszi lehetővé, a kiállítás többszólamúságát erősíti, rájátszva a váltakozó szerepek komplexitására és a hiteles kép kérdésére.

A kiállítás saját szerepét is tematizálja: reflektál a múzeum korábbi Petőfi-narratíváira. Megjelenik jogelődje, a Petőfi-ház és annak rendezési elvei, illetve a költő 150. születési évfordulója alkalmából 1972-ben nyílt Petőfi-kiállítás története (amely rendhagyó módon a 19. századi tárgyakat a kortárs, avantgárd képzőművészettel ötvözte). Szívesen megnéznék egy *Petőfi-kiállítások* című kiállítást is, amely a múzeum állandó kiállításait tekintené át.⁷

Jeles András *Álombrigád* című filmje nem kapcsolódik a Petőfi-évhez. Ám ahogy a bolhapiacra véletlenül egymás mellé került tárgyak rekontextualizálják és kiegészítik egymás értelmezési lehetőségeit, a Petőfi-képet is újabb interpretációs réteggel gazdagítja minden véletlenszerű mozzanat, amelyek 2023-ban kétségkívül jobban feltűntek, mint korábban. Így vált jelentéssé Jeles filmjének újránézések az a néhány másodpercig felbukkanó jelenet, amelyben egy Sztálin-kép előtt a munkások magasra emelnek egy zászlót, rajta Petőfi festett, naiv portréjával. A korabeli politikai kultusz dokumentarista jelenete tulajdonképpen egy archív felvétel rekonstrukciós újrarájátszása (az eredeti fénykép az operatőr, Kardos Sándor fotóarchívumából, a Hórusz Archívumból származik).

Végül – korántsem a töredezettség felszámolásának igényével, amit a Petőfi-kultusz kapcsán megpróbálni sem érdemes – álljon itt a két kezdeti sor, ki-

⁶ *Az Arany család tárgyai*, összeáll. Török Zsuzsa, ZEKE Zsuzsanna, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018, 9.

⁷ A *Petőfi életműve és kultusza (Szövegek, városok, történetek, 1823–2023)* címmel 2023. június 15–16-án Debrecenben rendezett konferencián Sidó Anna *Petőfi kultuszának reprezentációi a Petőfi Irodalmi Múzeum állandó kiállításain (1959–2011)* című előadásában ezt az ívet vázolta fel.

egészítve azzal a nyitott kérdéssel, hogy a következő évfordulóig vajon milyen új rétegekkel egészül majd ki Petőfi emlékezete, és mit fog jelenteni a szabadság.

„Oh szabadság, hadd nézzünk szemedbe! / Oly sokáig vártunk rád epedve”